

KANTOV DOPRINOS FORMIRANJU POJMA ZNANOSTI U FILOZOFIJI (1)

MIRKO JAKIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 001:1
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1984-05-28

Članak se bavi originalnim doprinosom Emanuela Kanta u formiranju pojma znanosti u filozofiji. Kako se ovaj filozof pojavljuje u vrijeme snažnog nesuglasja između racionalističke spekulativne filozofije s jedne i empirističke tradicije s druge strane, ova filozofija predstavlja značajan pokušaj ustanovljavanja originalnog filozofskog sustava preuzevši najuspješnije postavke (u metodološko-pragmatističkom i u sistematsko-teoretskom smislu) iz oba filozofska pravca. Uspješnim programom, koristeći rezultate i teorije tada vladajućih znanstvenih paradigmi, on se pokazuje kao filozof znanosti koji bitno doprinosi formiranju smisla pojma znanosti u filozofiji. Članak je dio veće cjeline; u ovom dijelu naznačeno je formiranje osnovnog pojma znanosti preko pojmova: apriornog zora, aprehenzije, kvantiteta, supstancija, sinteza, analiza, uobrazilja, apercepcija, svijest, samosvijest, um.

Nezadovoljan skepticizmom nepouzdanog empirijskog znanja zaočreće Kant k osnovnoj descartesovskoj tvrdnji o apriornom temelju; čulnim iskustvom neuvjetovanoj uvjetovanosti spoznaje predmeta.¹ Kao temeljne apriorne forme koje omogućuju fenomen iskustva pokazuju se apriorni zorovi prostora i vremena. Osnovnu realnost dobijaju u sposobnosti formiranja objekta kao fenomenalno zamjetljive osjetilne drugosti. U tom smislu prostor i vrijeme nemaju nikakvu »drugu prirodu« osim ove svojstvene čovjeku. Svaki osjetilni fenomen mora imati svojstva prostorno-vremenskih relacija i ove forme, definirane kao formirajući uvjeti pojavljivanja, postaju forme pojavnosti. Zbog ovakve n u ž n o s t i ove forme predstavljaju univerzalnosti koje su apriorne i »čiste« tj. neovisne o prirodi i svojstvima fenomenalnog objektiviteta. Utoliko su prostor i vrijeme forme ljudske sposobnosti zamjećivanja. Ovim osnovnim stavovima Kant zorovima prostora i vremena osigurava subjektivnost, apriornost i neovisnost od fenomenalnog. Nezavisnost zorova predstavlja jednu od osnovnih Kantovih ontoloških odredbi jer upravo ovo određenje po kojem zorovi predstavljaju uvjete bez kojih ne možemo znati za bilo kakvu pojavu, ne dozvoljava mogućnost da bi zorove izveli iz empirijskog sadržaja kao jedno od svojstava pojavnog. To međutim

¹ Ovakav temelj je bilo moguće pronaći samo u sferi subjektivnosti pa Descartesov Ego-cogito, prihvaćen u logičkoj arhitektonici uma, ponovno stoji nasuprot osjetilnih fenomena i pojmovne raznolikosti (koja se na njih odnosi) kao izvorni akt spontaniteta u kojem se neposredno izražava »transcendentalno jedinstvo samosvijesti«. Značajno je, da ova teorija nije u »arhitektonici uma« postavljena zbog teorije koja bi bila sama sebi svrha, naprotiv akcenat je dat na njenu praktičnost; u »Kritik der Reinen Vernunft« (Reclam, Leipzig 1928. str. 20): »Um mora pristupiti prirodi sa svojim principima u jednoj ruci, s kojima jedino, usaglašavajući se, pojave mogu važiti kao zakoni, a u drugoj s eksperimentom koji je prema tim principima smislio da bi se doduše podučio od nje, ali... poput suca koji sili svjedoke na odgovaranje na pitanja koja im je postavio«.

ne znači da prostor i vrijeme počinju prije pojave fenomena, barem ne na nivou svijesti. Na ovaj, naizgled paradoksalan rezultat vratit ćemo se kasnije kada budemo govorili o Kantovom zasnivanju svijesti. Zorove kao apriorne treba tumačiti u smislu njihove neovisnosti od osjetilne iskustvenosti što im daje pravo prvenstva u odnosu na osjetilnu iskustvenost. Kant ovim izbjegava da zorove tumači jednim od svojstava jednog od njih naime pomoću sukcesivnosti, što je svojstvo zora vremena. S druge strane prostor i vrijeme nije moguće potpuno odvojiti pa se vrijeme postavlja kao uvjet prostora, a prostor kao uvjet vremena. Dokaz za ovo ide indirektno preko prostornovremenskih koordinata fenomena koje su nužne za svaki ovakav osjetilni fenomen. Fenomen dakle ovisi o zorovima, dok zorovi ne ovise o njemu. Zbog toga smo u mogućnosti da zorove zamislimo bez fenomena, dok obrat ne postoji. Treba istaknuti da se pod zamišljanjem ovdje ne radi o zamjećivanju nego o operaciji uma: rezultat je — nepostojanje praznog prostora i vremena kao zamijećenih. Kao umsko dohvaćanje zorovi mogu biti shvaćeni kao univerzalno jedno, prostor sa svojstvom tri dimenzije, vrijeme sa sukcesivnošću kao jednom dimenzijom, ali smisao ovih određenja možemo shvatiti samo u odnosu na empirijske objekte. Tako se umska ideja prostora i vremena pokazuje kao apstrakcija odvojena u svom shematizmu od aktiviteta moći produktivne uobrazilje. Tek apstrakcijom kao operacijom uma stvaramo ideju prostora i vremena kao sheme pomoću kojih možemo tvrditi objektivni prostor i vrijeme kao medij koji sadržava sve tjelesne fenomene. Zor vremena, shvaćen kao entitet logičkog apriorizma, ima svoje učešće u ideji uma. Međutim, objektivno on prethodi svakoj promjeni tj. kao aprioran zor se postavlja kao uvjet za mogućnost bilo kakve promjene. Za zorove možemo reći da su u isto vrijeme realni i transcendentelni.² Kao realni oni su medij u kojem nalazimo sve osjetilno, također sve osjetilno posjeduje relacije zorova. Kao transcendentelni predstavljaju forme ljudske spoznajne osjetilne objektivnosti. Kao forme zorovi ne posjeduju nikakvu sadržajnu supstanciju koja bi ih svrstala u isti red s objektima osjetilnog sadržaja. Razumski pojam vremena znači apstrakciju koja sadržava samo ono zajedničko za sva vremena: univerzalan pojam. Isto tako, pojam prostora se stvara na temelju zadržavanja samo onog što je zajedničko za sve odsječke prostora, npr. da su svi takvi odsječci nužno ograničeni jer su dijelovi jednog jedinstvenog, univerzalnog prostora. Pojmom, međutim, ne možemo do kraja izraziti beskonačnost prostora i vremena jer po Kantu pojam može biti formiran samo ako mu je određena granica njegovog opsega. S druge strane, pojam sadrži samo dijelove pojavnosti koju predstavlja. Tako ova nemogućnost pojmovnog, dakle umskog, zahvaćanja beskonačnosti leži u prirodi načina na koji stvaramo pojmove. Ovu teškoću Kant savladava pomoću određenja intuitivnog karaktera vremena. Na ovaj problem ćemo se vratiti u kasnijem tekstu. Pojam prostora, budući da je logički aprioran, mora biti čist tj. nezavisan od empirijskog sadržaja osjetilnog objekta, jer je sastavljen samo od onoga što je zajedničko za sve čiste intuicije prostora i od njih zavisi. Prostor kao razumski pojam je ideja uma, ali ne i umska kategorija jer se prostor ne izvodi iz intelekta nego iz zorova kao formi senzibiliteta. Samo formiranje osjetilnog objekta u svom prvom pojavljivanju, na nivou senzibilnog, a ne na nivou svijesti — po Kantu — vršimo aprehenzijom, osnovnom sposobnošću

² Pojam transcendentarno tek s Kantom dobija spoznajno značenje. U srednjem vijeku se pod »transcendentalia« mislilo na oznake koje određuju smisao (značenje) sadržaja empirijski formiranih pojmova

ljudskog senzibiliteta. Vršimo li podjelu fenomena na formu i sadržaj onda se sadržaj pokazuje kao posljedica načina na koji smo aficirani od strane objektiviteta; forma se pokazuje kao prostor i vrijeme: apriorni čisti zorovi. Intuitivan karakter prostora i vremena nalazimo i u njegovom tumačenju beskonačnosti prostora i vremena. Promatrajući bilo koji odsječak vremena kroz kategoriju kvantiteta pojam o njemu stvaramo samo preko općih svojstava jednog univerzalnog vremena. Tako je bilo koji kvantitativno odredljivi odsječak vremena moguć samo kao dio jednog univerzalnog vremena. Njegova univerzalnost se ne ogleda u sve — vremenu nego u jedinstvu i odsustvu bilo kakve kvantitativne odredljivosti, dakle u beskonačnosti. Međutim, Kant ovim ne tvrdi samo dokaz o beskonačnosti vremena indirektno, preko kvantitativno odredljivih odsječaka vremena, on ovu tvrdnju o beskonačnosti utvrđuje ontološkim određenjem o beskonačnosti vremena kao čistoj intuiciji. Dokaz o intuitivnom karakteru tvrdnje o beskonačnosti prostora Kant zasniva slično kao i tvrdnju o beskonačnosti vremena. Naime, pojam prostora ne može odrediti sveukupan kvantitet prostora. On je primjenljiv samo na različite odsječke prostora. Utoliko može postojati beskonačno mnogo takvih odsječaka koji se mogu svrstati pod pojam prostora, ali pojam ih ne može sve obuhvatiti u sebi. Zbog toga, po Kantu, moramo oštro dijeliti intuiciju beskonačnog prostora od pojma prostornosti. Da bi prikazali ostali dio Kantove koncepcije o prostoru i vremenu moramo razjasniti još jedan od njegovih temeljnih pojmova: pojam aprehenzije.

Uvažavajući očiglednu i nesumnjivu činjenicu da fenomene (pojave osjetilnog iskustva) doživljavamo kao jedinstvene, iako su služeni od velikog broja pojedinačnih dijelova kvaliteta, senzacija, prostornih odsječaka, Kant je pretpostavio da mora postojati sposobnost ljudske senzibilnosti koja ovo omogućuje. Ovu sposobnost on naziva sintetskom aprehenzijom. Tek ova aktivna sposobnost sintetiziranja pasivnih osjetilnih utisaka omogućuje cjelovit doživljaj fenomena. Aprehenzija se mora shvatiti u svom apriornom vidu kroz forme prostora i vremena i to ne samo da je čista sintetička aprehenzija nužna za spoznavanje prostora i vremena, nego je kao čista nužan uvjet svake empirijske sintetske aprehenzije. Pošto svaki fenomen ima formu i sadržaj a čista aprehenzija se postavlja kao apriorna jasno je da će ovaj pojam biti u uskoj vezi s apriornim zorovima prostora i vremena. Naime, svaki fenomen osjetilne prirode predstavlja u jednom vidu aprehendirane dijelove prostora i vremena. Aprehendirati u ovom smislu znači akt sintetskog kombiniranja prostornih i vremenskih relacija. Tako akt aprehendiranja predstavlja prvi, senzualni, momenat u stvaranju pojavnosti. Jasno je da je ovakav Kantov stav moguć samo ako se pretpostavi jedinstveno vrijeme i prostor, pa tako jedinstvo prostora i vremena predstavlja aprioran uvjet sintetske aprehenzije. Vrlo važno je istaći da akt aprehenzije zbog ovakvog postavljanja naime, odnosa prema prostoru i vremenu kao apriornim formama, postaje sukcesivan. Tj. bilo što aprehendirano jedinstvenim sintetskim aktom dešava se u jednom odsječku vremena, beskonačno djeljivom — kontinuiranom. Na razini svijesti posljedica toga jest da npr. možemo zamišljati po volji malenu liniju, ali akt uvijek zahtijeva određen, ma koliko malen, kvantum vremena. Tako se vrijeme kao forma pokazuje kontinuirano u smislu beskonačne djeljivosti, što znači da i promjena u pojavnosti također ima karakter kontinuiranosti. Kretanje je dakle tako zamišljeno da što god se kreće mora proći kroz beskonačno djeljivo mnogo stanja.

Prostor i vrijeme shvaćeni kao apriorne forme pojavnosti ne znače nešto što bi vremenski, kao sposobnost zahvaćanja pojavnosti, prethodilo samoj pojavnosti. Utoliko prostor i vrijeme ne dolaze kao forme koje bi bile izvan fenomena već upravo suprotno. Sami fenomeni su prostorno-vremenski. Stoga možemo govoriti o pojmovima prostora i vremena kao izvedenim logičkom apstrakcijom iz pojavnosti. Tako i Kantovo označavanje prostora i vremena kao apriornih formi pojavnosti treba shvatiti u ovom logičkom smislu apriornosti. Ovu situaciju možemo pojasniti preko odnosa pojmova zor i supstancija.

Svaki objekt osjetilne pojavnosti, svaki objekt naše mašte ili snova je prostorno-vremenski. Svaki fenomen dakle, u odnosu na neki drugi fenomen, se odnosi u okviru prostorno-vremenskih relacija. Međutim, svaki fenomen, uzet kao pojedinačan i bez odnosa sa bilo čim što nije on sam, jest također određen prostorno-vremenskim relacijama, tj. pojavljuje se kao ekstenzivno kvantitativan i u tom smislu zauzima prostor i od prostora nedjeljivo vrijeme, naime, vrijeme svog postojanja. Razlika između osjetilnih objekata pojavnosti i pseudo-objekata naše mašte ili snova je u tome što prvi zauzimaju određen prostor i određeno vrijeme, determinirano mogućnošću mjerenja. Tako mjerljivost, odnosno kvantitativna, brojeva odredljivost objekata osjetilne pojavnosti postaje jednu od osnovnih ontoloških određenja same pojavnosti. Iz ovoga se također može izvesti Kantova tvrdnja o nesumnjivoj istovrsnosti kvantitativnog određenja objekta osjetilne izvjesnosti i sinteze kojom je određeno jedinstvo prostora i vremena, a to opet stoji pod umskom kategorijom kvantiteta. Ovim postaje vrlo važan Kantov stav po kojem bez kategorije kvantiteta ni jedan objekt osjetilne izvjesnosti nismo u stanju uopće misliti.

Vratimo se odnosu pojmova zor i supstancija. Kao uvjet sukcesivnosti i simultanosti, kao svojstva zora vremena, Kant postavlja pojam trajnosti. Samu trajnost, kao dio zora vremena ne možemo primijetiti direktno promatrajući (misleći) pojam vremena. Naime, ova nemogućnost se pojavljuje ako bi apriorizam vremena u odnosu na pojavnost shvatili sukcesivno (temporalno). Međutim, ako ovaj odnos promatramo u logičkom vidu apriorizma, onda nam se pokazuje situacija izvodljivosti pojma trajnosti; aktom apstrakcije iz objekata osjetilne izvjesnosti. Naime, ono što je trajno jest supstancija pojavnog objekta, a svako trajanje je vremensko svojstvo. Ovim je Kant čvrsto ontološki odredio imanentnost i čvrstu relaciju povezanost pojmova zor, objekt i supstancija. Nemogućnost direktnog izvođenja pojma trajnosti iz pojma vremena ogleda se i u tome što je »ono trajno« isto u svim vremenima. Utoliko nijedan objekt osjetilne izvjesnosti nije potpuno odredljiv promatran samo u odnosu na vrijeme, (preko pojma trajnosti). Tek ostala svojstva pojma vremena: sukcesivnost i simulanost, a to već pretpostavlja uvođenje više objekata osjetilne izvjesnosti, omogućava potpunu vremensku determiniranost. Na ovaj način Kant ujedno gradi pojam uzroka i uzročnih zakona. Dakle, pojam trajnosti, pojam uzroka mogu se izvesti iz prirode pojma vremena: prvi tako što mijenjanje i promjena pretpostavljaju trajnost i nepromjenjivost, a drugi tako što svaki objekat osjetilne izvjesnosti nužno mora biti u vremenu, a vrijeme je jedno i jedinstveno za sve takve objekte; jedinstvo vremena omogućuje sukcesivnost, a ona relaciono uzročno odnošenje.

Prije nego što nastavimo sa razmatranjem još nekih važnih pojmova Kantove filozofije znanosti potrebno je da poblizhe promotrimo pojmove: sinteza i analiza.

Na razini razuma postoje, po Kantu, čisto analitički sudovi koji su svi odreda apriorni i to u smislu da za njihovo formiranje nije potrebno nikakvo osjetilno objektivno iskustvo. Utoliko oni ne povećavaju znanje u smislu spoznaje istinitosti i zakonitosti koje vladaju u pojavnom svijetu. Analitički sudovi su takve prirode da predikat izražava »unutrašnje« svojstvo subjekta. Naime, predikat-svojstvo jest već i prije donošenja samog suda sadržano u subjektu. Tako zapravo analitičkim sudovima raščlanjujemo subjekt na njegova svojstva i relacije njegovih elemenata. Bez obzira da li je subjekt dobijen iz empirijskog znanja ili ne, njegova analiza dalje može teći po apriornim načelima jer ne trebamo nikakvo drugo iskustvo koje bi dolazilo izvan već stečenog. Dakle, analitički sudovi ekspliciraju ono što je implicirano u subjektu. Tako i akt apstrakcije znači svojevrstnu analizu jer prepoznajemo (analiziramo) različite istovrsne karakteristike različitih objekata i tako stvaramo pojmove o njima. Za razliku od analitičkih sudova, sintetički po Kantu bitno doprinose spoznaji. Naime, to su sudovi kod kojih predikat kao svojstvo nije sadržan u subjektu nego pridolazi izvan subjekta. Tako, pridavanjem novog svojstva subjektu širimo svoje znanje o njemu. Sintetički sudovi mogu biti apriorni i aposteriorni. Apriorni su za Kanta svi sudovi koji se donose u okviru apriornih znanosti (matematika), dok su sintetički aposteriorni sudovi svi oni koji se oslanjaju na znanje dobiveno iz empirije. Apriorni sintetički sudovi su univerzalni i nužni, dok se aposteriorni sintetički sudovi mogu odnositi i na pojedine slučajeve bez referencije prema univerzalnosti. Aposteriorni sintetički sudovi također nisu ustanovljeni logičkom nužnošću jer njihove tvrdnje ovise o empirijskoj evidenciji. Sigurnost sintetičkog aposteriornog znanja ovisi dakle o stupnju empirijske evidencije.

Međutim, i za apriorne sintetičke sudove kao i za aposteriorne sintetičke sudove vrijedi da za formiranje (konstrukciju) svojih pojmova trebaju zor kao medij predočavanja. Za apriorne sintetičke sudove medij predočavanja su apriorni zorovi prostora i vremena, dok je to za aposteriorne sudove empirijsko objektivno osjetilno iskustvo. Kantovo osnovno pitanje važnosti za njegovu kritičku filozofiju čitave dotadašnje filozofije znanosti glasi: »Kako su mogući sintetički sudovi a priori?«

Ovo pitanje u sebi sadrži konotaciju koja se može prikazati kao pitanje upućeno na to kako ovakvi sudovi mogu biti istiniti. Kant dakle ne problematizira mogućnost postojanja ovakvih sudova nego njihova svojstva koja ih omogućuju. Istina je za Kanta potvrđivanje postojanja korespondencijom s realnošću. Tako osnovno pitanje u sebi sadrži specijalna i preciznija pitanja:

1. »Kako je moguće da na području apriorne čiste matematike imamo situaciju da polazimo od subjekta sintetskim aktom do predikata koji nije sadržan u subjektu i tako širimo matematičku spoznaju?«

2. »Kako takvi apriorni sudovi koji tvore čisto matematičko znanje mogu biti aplicirani (korespondencija) na svijet empirijskog iskustva?«

Odgovore koje daje Kant na ova pitanja pokazat ćemo u daljnjem tekstu. Sada je važno da još jednom istaknemo Kantov stav po kojem za formiranje sintetičkih sudova nužno moramo imati medij u kojem ili zamišljamo objekt istraživanja (za čistu geometriju to su apriorne

forme prostora i vremena), ili on postoji u realnosti (za aposteriorne znanosti kao što su npr. fizika i astronomija to je realni univerzum). Također, svi analitički sudovi apriori na području formalne logike čine sudove kojima kao osnov stoji logičko pravilo neproturjeđa i utoliko analitička formalna logika čini neprekoračivim osnovna logička pravila bez obzira da li se radi o analitičkim ili sintetičkim sudovima, apriornim ili aposteriornim. Jasno je da apriorni analitički sudovi formalne logike mogu nastati pomoću upotrebe samo pravila koji čine osnovne principe logike. Utoliko su ovi sudovi formalnog karaktera i znače subjektivno, formalno znanje uma. Sintetski sudovi, naprotiv, osim formalnih pravila, nužnosti da predikat ne možemo eksplicitirati analitičkim sudom iz subjekta, moraju posjedovati prateći zorni objekt. Tako sintetički sudovi postaju mogućí materijalno odnosno sadržajno. U ovom smislu, po Kantu, samo sintetički sudovi, bez obzira da li su apriorni ili empirijski, proširuju našu spoznaju. Zorni objekt, bilo da se radi o zamišljanju trokuta preko apriornih formi prostora i vremena u čistoj geometriji, ili o pojavnom objektu osjetilne iskustvenosti fizike, postaje tako izvor sinteze i sintetičkih sudova. Ovo također dokazuje jedinstvo sinteze jer objekt može biti zorno shvaćen samo kao jedinstven. Ovaj stav ne treba shvatiti tako da bi sinteza dobivala svoje jedinstvo iz objekta. Naprotiv, jedinstvo sinteze ne ovisi uopće o objektu nego je potpuno subjektivno. Promatranjem objekta kao jedinstvenog mi samo otkrivamo jedinstvenu prirodu sinteze. Na ovaj problem vratit ćemo se s iscrpnijim prikazom kad bude govora o pojmu apercpcije kao »praosnovnom sintetičkom jedinstvu«.

Iz dosad izloženog možemo zaključiti na još jednu važnu podjelu koju Kant donosi u svojoj »Kritici čistog uma«. Naime, kako je moguće razlikovati čistu apriornu sintezu od empirijske, aposteriorne, možemo prvu nazvati čistom sintezom a drugu empirijskom sintezom. Za bilo kakvo znanje moramo imati tri osnovna činioca: 1. zorni objekt bilo aprioran, ili empirijski, 2. sintezu uobrazilje, 3. razumskim aktom konstruirane sintetičke pojmove na temelju sintetičkog jedinstva. Apriorno znanje je rezultat čiste sinteze. Svoje jedinstvo ovo znanje izvodi iz čistih pojmova kao posljedica čiste apercpcije. Sadržaj apriorno znanje izvodi iz čistih zorova prostora i vremena koji su ujedno oni koji sadržavaju sve empirijske objekte. Posljedica ovakvog stava jest situacija da je svaka empirijska sinteza posljedica ili je uvjetovana čistom sintezom. Ovim stavom također je podvučena pasivna priroda objekta i aktivna priroda sinteze kao činioca znanja. Sinteza je prisutna u svakom znanju u tri sloja: 1. kao sinteza aprehenzije, 2. kao sinteza reprodukcije u razumskom zamišljanju, 3. kao sinteza prepoznavanja u konstrukciji pojma. Svakom od ovih slojeva odgovara po jedan stupanj subjektivnog dohvaćanja objektivnog realiteta: Sintetičkoj aprehenziji — zorni, pojavni fenomen, sintetičkoj reprodukciji — zamišljaj, sintezi prepoznavanja — pojam.

Zorovi prostora i vremena potrebni su pri prvom stupnju sinteze (sintetičkoj aprehenziji) u prvom redu kao medij formiranja bilo kakve pojavnosti koja je također nužno prostorno-vremenska, dakle, zorna. Nikakva sinteza bez prisustva ovog zahtjeva, po Kantu, nije moguća. Ujedno, ovim se indirektno dokazuje i jedinstvo prostora i vremena jer upravo zorni fenomen, kojeg zamjećujemo kao jedinstvenog, daje dokaz o jedinstvenoj prirodi činioca koji ga uvjetuju: bilo na strani prostora i vremena kao apriornih zorova ili na strani sintetičke aprehenzije kao

subjektivne moći. Tako pojavne fenomene zamjećujemo u prostoru i vremenu kao mnoštvenost zahvaljujući sintetičkom aktu aprehenzije. Na ovom stupnju dohvaćanja realnog, objektivnog svijeta ne možemo još formirati svijest o objektu. To postižemo tek na nivou razuma kada uspijemo formirati (ili konstruirati) pojmove. Međutim, ovaj prvi stupanj sinteze nužan je uvjet za postojanje svijesti o bilo kakvom objektu.

Tek sintetičkom uobraziljom kao aktom kojim kombiniramo različite utiske koji su rezultat načina na koji nas objektivna stvarnost aficira postajemo svjesni objekta kao jedinstvene drugotnosti. Osnov ovog stupnja sinteze jest mogućnost velikog broja zamišljivih kombinacija koje su kvantitativnog (različiti oblici u prostoru) i kvalitativnog (mogućnost mnoštva intenzivnih veličina i njihovih kombinacija) karaktera. Sintetička uobrazilja se pokazuje kao reproduktivan aktivitet. Reprodiktivna priroda ovog stupnja sinteze upućuje nas na prvi stupanj svijesti — mogućnost pamćenja jednom zamijećenog. Prvi nužan element u pamćenju jest mogućnost reprodukcije jednom zamijećenog. Ova reprodukcija se naravno odvija u mislima i također podliježe prvom nagovještaju apstrakcije: naime mi najprije zapamtimo bitne elemente bilo kojeg zamijećenog fenomena. Ovim se sintetička reprodukcija čvrsto veže uz sintetičku aprehenziju i ova dva aktivna činioca paralelno djeluju pri uobličavanju jedinstvenog fenomenalnog objekta. Kao vrlo važno još jednom možemo naglasiti da se sintetička uobrazilja može podijeliti na transcendentalnu i empirijsku. Transcendentalna je uvjet svake empirijske sintetičke uobrazilje. Međutim, pošto je transcendentalna sintetička uobrazilja apriorna, bilo bi paradoksalno govoriti o njenoj reproduktivnoj prirodi; stoga je Kant postavlja kao samosvojno produktivnu. Produktivnost transcendentalne sintetičke uobrazilje je bitno vezana uz mogućnost apriorne konstrukcije čistih oblika čime se ujedno pokazuje njihova neodvojivost od apriornih zorova prostora i vremena. Transcendentalna sintetička uobrazilja je nužan uvjet svake empirijske sintetičke reproduktivne uobrazilje i u njoj predstavlja njen aprioran bitan element.

Uobrazilja, gledana sama za sebe, mada predstavlja prvi moment u građenju svijesti, jest aktivitet koji ne dovodi još do razine svijesti. Naime, uobraziljom mi na neki način oblikujemo nejasnu svijest o drugotnosti, ali odvojena od pojma uma ova aktivnost je još uvijek slijepa. Također, bez razumijevajućeg akta uma mi ne možemo biti svjesni prirode vlastitog akta sintetičke uobrazilje. Jedan od osnovnih elemenata razumskog akta pri formiranju pojmova je apstrakcija od zamijećenog. Apstrakcijom zanemarujemo akcidentalne razlike na danom objektu i zahvaćamo samo bitne elemente. Na taj način se još jednom potvrđuje vezanost pojmova za zorne pojavne fenomene. Međutim, čisti objekti apriornih znanosti mogući su, po Kantu, bez referencije i prisustva zornih fenomenalnih objekata. Ali, ovi pojmovi su također vezani za apriorne zorove prostora i vremena, kao i za mogućnosti produktivne uobrazilje — inače su prazni tj. bez sadržaja. Jasno je da pri formiranju ovakvih čistih pojmova nije moguća pomoć bilo kakve apstrakcije, u tom slučaju pri formiranju pojmova oslanjamo se na jednu aktivnu moć uma — konstrukciju. Tako i na ovom čistom, apriornom području Kant još jednom potvrđuje vezanost čistih pojmova za čiste zorove. U protivnom bi i čisti pojmovi ostali prazni, bez sadržaja. Kao bitan sintetički momenat pri formiranju apriornog zornog objekta pokazuje se sintetička produktivna uobrazilja.

Svjesnim aktom prepoznavanja jedinstva, na temelju sinteze u pojmu o objektu, mi do razine svijesti, po Kantu, dovodimo pravila sinteze kao i njeno jedinstvo. Svijest o načinu na koji je sinteza dovela dijelove jednog zornog objekta u jedinstvo može biti sadržana samo u pojmu i u sudu kao smislenoj vezi pojmova. Ovu svjesnu i samosvjesnu radnju uma naziva Kant prepoznavanjem objekta u pojmu. Ovakvi pojmovi međutim nisu univerzalni nego partikularni zbog toga jer sadržaj nužno uzimaju od zornih objekata. Tek višim, umskim aktom apstrakcije kao i urođenim idejama uma moguće je doći do univerzalnih pojmova — kategorija. Prije nego što prijedemo na problematiku ideja i kategorija uma potrebno je razmotriti pojam apercipije.

Već smo naznačili Kantovu poziciju po kojoj je prepoznavanje u pojmu svijest o objektu i svijest o načinu na koji je partikularnom sintetičkom sukcesijom iz mnoštva kvantitativno-kvalitativnih elemenata objekta formirano njegovo jedinstvo. Ako se radi o empirijskom objektu onda svijest o aktu pomoću kojeg je sukcesivno kombinacijom elemenata stvoreno sintetičko jedinstvo empirijskog objekta naziva Kant empirijskom sviješću ili empirijskom apercipijom. Akt prepoznavanja je sadržan u stavu da na primjeru partikularnog pojma o objektu u mislima formiramo znanje o formama mišljenja, prepoznavanju prošlih stanja svijesti i znanja o objektima koje smo prije zamijetili, i o jedinstvu mišljenja tj. o apercipiji. Pravila sintetiziranja, odnosno ideje po kojima selektiramo tj. prepoznajemo homogene dijelove jedne cjeline, mogu po Kantu biti jasna ili nejasna; što ovisi o stupnju svijesti i samosvijesti. Sam stupanj svijesti se pokazuje u stupnju znanja o objektivnom svijetu i o samom sebi (samo — svijest). Ideje sintetiziranja su jasne ako su potpuno logički odvojene jedna od druge, a međusobno su odvojene ako svakoj možemo točno i nesumnjivom nužnošću odrediti pripadnost svih elemenata. Svijest o jedinstvu sintetiziranja tj. o homogenosti elemenata koji tvore jedan čisti zorni objekt kao i o pravilima po kojima je jedan takav čisti zorni objekt sintetiziran u jedinstvo, odnosno konstruiran, naziva Kant transcendentalnom apercipijom. Ipak, pojam svijesti o jedinstvu sinteze kod Kanta ne iscrpljuje pojam samosvijesti. Apercipija zauzima više položaj naziva za jedinstvo mišljenja prisutno u svakoj misli nego li položaj samosvijesti. Na području transcendentalne apercipije to se odražava kao samojedinstvo a ne kao samosvijest. Moramo ovdje naznačiti da apercipija znači samo jedan, nužan i osnovan, element u građenju pojma samosvijesti. U odnosu na građenje pojmova apercipija se pokazuje kao nužan jedinstven uvjet za formiranje bilo kakvog pojma: npr. upravo apercipiji, po Kantu, zahvaljujemo jedinstven pojam o jedinstvenim apriornim zorovima prostora i vremena. Na temelju apercipivnog shvaćanja vrijeme i prostor promatramo kao jedinstvene. Također, jedinstvo apercipije je iz već naznačenih razloga aprioran uvjet za formiranje bilo kakvog pojma. Kombinirano s nužnim sintetičkim aktom dolazimo do tvrdnje o nužnom jedinstvu pojavnog, fenomenalnog svijeta.

Pojam, definiran u odnosu na zornu objektivnost, je opća ideja individualnih objekata, a formira se tako da u svom sadržaju obuhvaća zajedničke oznake različitih objekata. Pojmovi izvedeni iz pojavnog iskustva za oznake imaju kvantitativno-kvalitativne utiske koje dobijamo od empirijskog objekta. Ovo vrijedi za sve empirijske pojmove. Međutim, bez obzira koliko je za formiranje bilo kakvog pojma potreban zorni objekt, on nije i dovoljan: npr. pojam supstancije se ne može izvesti

samo iz pojavnog objekta, za formiranje ovakvog pojma potrebne su apriorne ideje uma. Sadržaj pojma je dakle, izvodljiv iz zornog pojavnog objekta i u tom smislu pojam može biti samo ograničen tj. može postojati samo konačno mnogo objekata na koji se pojedini pojam odnosi. S druge strane, u odnosu na svoju formu, svaki pojam je u isto vrijeme univerzalan jer je dobijen razumskim aktom refleksije, apstrakcije i komparacije. Time su u pojmu sadržane samo bitne oznake cijele klase pojavnih objekata. Ovo odnošenje čini univerzalnu formu pojma. Kant je pojmove podijelio na tri vrste: 1. empirijski pojmovi, 2. apriorni pojmovi, 3. izvedeni, zamišljivi pojmovi (gemachte Begriffe). Prvi su izvodljivi iz fenomenalnog objekta, drugi iz ideja uma tj. konstruirani na njihovim temeljima, a treći, koji mogu biti empirijski ili apriorni što ovisi o prirodi oznaka koje u jedinstvenoj sintetičkoj kombinaciji ulaze u njihov sadržaj, su zapravo između prvih i drugih; npr. pojam himere je jedan takav zamišljivi empirijski pojam, a pojam supstancije jedan apriorni zamišljivi pojam. Poslije ovog osnovnog razmatranja Kantovih pojmova »apercepcija« i »pojam« u stanju smo se približiti njegovom određenju pojma »kategorija«. Nužne i apriorne pojmove koji određuju formu mišljenja i tako determiniraju sve moguće objekte Kant naziva kategorijama. Njihova nužnost se iscrpljuje u moći determiniranja objektivnosti, a apriornost u njihovoj neizvodivosti iz bilo kakvog objekta. U arhitektonici uma kategorije zauzimaju prvo mjesto. Osnovna postavka u Kantovom načinu definiranja kategorija je njihova funkcija određivanja forme cjelokupnog mišljenja. Pod formom mišljenja u ovom smislu se misli na sintetičko jedinstvo imaginacije pa tako »čitavo formalno jedinstvo uobrazilje je osnovano (ima u osnovi) kategorijama«. Kant ovdje nesumnjivo misli na transcendentalnu uobrazilju koja je aprioran uvjet svake sinteze. Transcendentalnoj uobrazilji, po spomenutom Kantovom stavu, osnov čine kategorije, a ovaj osnov je osnovno jedinstvo kao kvaliteta ljudskog (subjektivnog) načina mišljenja. Sam zorni objekt (a naročito pojavni fenomen čija kvaliteta ne ovisi samo o subjektu) se pojavljuje kao jedinstven i jedan, formalno jedinstvo opet dobija od sintetičkog akta subjekta. Na taj način se objekt sigurno slaže s jedinstvom apercepcije. Ovim je ukratko dan položaj kategorija u subjektivnim moćima koje omogućuju pojavu fenomenalnog objekta kao objekta. Prva shematizirana kategorija je kategorija ekstenzivnog kvantiteta; (quantitas phaenomenon), pojam o sintetičkom jedinstvu homogenih veličina. Sam »quantitas phaenomenon« označava broj kao rezultat apriorne sinteze. Slijedeća kategorija je kategorija intenzivnog kvantiteta tj. kategorija kvaliteta, odnosno postojanja ili nepostojanja u vremenu i prostoru; (realitas phaenomenon), pojam o nivou senzacije. Treća kategorija je kategorija relacije, produkt sinteze o nužnom odnosu fenomena u jedinstvenom prostoru i vremenu. Kant navodi tri osnovne kategorije relacije: 1. pojam o sintezi ustrajnosti i promjene u vremenu, 2. pojam o uzroku i posljedici, 3. pojam o sintezi ustrajne supstancije tako da promjenljive akcidencije jedne supstancije imaju uzrok u drugoj supstanciji. Posljednja kategorija je kategorija modaliteta koja se opet može dijeliti, ali osnovno je da ona predstavlja pojam o tome »kako fenomen pripada vremenu«. Tako nastaju kategorije: mogućnosti, aktualnosti, nužnosti. Kategorija mogućnosti predstavlja pojam o transcendentalnoj sintezi uobrazilje. Može biti opisana i kao »slaganje sinteze različitih ideja (pojmovi) s uvjetom vremena«. Kategorija aktualnosti je također pojam o transcendentalnoj sintezi uobrazilje ali u odnosu na sadržaj objekta

danog u određenom vremenu. Može biti opisana i kao »egzistencija u određenom vremenu«. Kategorija nužnosti je pojam o egzistenciji objekta u odnosu na cjelokupno vrijeme; (necessitas phaenomenon) gdje je nužnost pojave jednog objekta određena čitavim nizom uzroka koji su mu prethodili.

Poblžim navođenjem pojma »kategorija« gotovo smo potpuno naveli sve subjektivne moći koje omogućuju pojavu fenomena. Međutim, prije nego što pređemo na završni dio formiranja pojmova um, razum i svijest moramo se pozabaviti pojmom »transcendentalno«.

Pojam »transcendentalno«, po prvi put u filozofiji I. Kanta, dobija spoznajnoteoretsko značenje. Njime se označuju opći, nužni apriorni uvjeti spoznaje. Tako se »transcendentalno« suprotstavlja »transcendentnom« tj. onome što prekoračuje granice spoznaje. Transcendentalno, međutim, ne znači samo određivanja apriornih uvjeta spoznaje nego također i opis načina na koji to određujemo. Tako pojam »transcendentalno« ne treba određivati u odnosu na objekt nego u odnosu na mogućnosti i sposobnosti ljudske spoznaje. Utoliko je transcendentalno apriorno znanje nužno i univerzalno. Smisao ovog Kantovog stava najbolje se vidi pri opisu osnovne razlike između formalne i transcendentalne logike. Formalna logika se bavi znanjem koje je dato bez pitanja o njegovoj prirodi. Formalna logika se također bavi svim vrstama misli. Međutim, transcendentalna logika se bavi samo nekim vrstama misli i to apriornim sintetičkim mišljenjem i to na način da u prvi plan istraživanja postavlja subjektivno porijeklo takvog mišljenja. Transcendentalno i apriorno znanje ipak ne treba potpuno poistovjetiti; naime, postoji apriorno znanje koje u strogom smislu ne nazivamo transcendentalnim. Npr. matematičko znanje je po Kantu apriorno sintetičko znanje ali u isto vrijeme ne možemo govoriti u okviru matematičkog diskursa (pojmovnim sredstvima matematike) o prirodi ovog apriornog znanja. Tek kritičkim stavom dolazimo do transcendentalnog stava o matematici; npr. da je matematika apriorna znanost. Objekte koji kao zorni odgovaraju sadržaju ovakve apriorno utemeljene znanosti ne izvodimo iz iskustva koje bi jednim dijelom ovisilo o nekom fenomenu pojavnog svijeta nego ih konstruiramo samim moćima uma. U jednom transcendentalnom diskursu u kojem se pitamo za prirodu ovakvih tvorevina možemo naznačiti da su stvorene na temelju transcendentalnog objektiviteta. Ovaj objektiv u sebi sadrži mogućnost velikog broja zorova na temelju transcendentalne sinteze. Tako npr. iz mogućnosti sintetičkog kombiniranja osnovnih matematičkih pojmova, koji svi zajedno stoje pod apriorno utemeljenim kategorijama, možemo konstruirati matematičke apriorne zorove.

Transcendentalna sintetička uobrazilja, subjektivna moć koja se na području transcendentalnog znanja o prirodi apriornih moći poimanja subjekta pokazuje kao transcendentalni objektiv, zajedno s jedinstvom apercepcije čini nužnu pretpostavku svakog razumijevanja. Pošto je razumijevanje u funkciji razuma, pri opisu ovog akta Kant nastupa tako da ga uključuje u pojam razuma. Razum se pojavljuje kao: spontanitet znanja, sposobnost mišljenja, sposobnost stvaranja pojmova i kao sposobnost stvaranja pravila. Za naše izlaganje najzanimljivije je posljednje određenje. Ono se dijeli na sposobnost stvaranja empirijskih pravila, odnosno zakona prirode i na sposobnost otkrivanja nužnih i univerzalnih pravila mišljenja. U ovom smislu jedinstvo apercepcije se pokazuje kao pravilo, a sposobnost djelovanja po ovom pravilu — razu-

mijevanje. Razumijevanje je dakle, određeno kao aktivitet subjekta u odnosu na njegov djelomično pasivni položaj u primanju utisaka od strane osjetilima dostupnog objekta. Ovo je jedno od osnovnih određenja koja dovode do Kantove podjele na phenomena i noumena, osjetilni i razumski svijet. Razum se u svom određenju kao onaj koji daje pravila prirodi, tj. koji omogućuje znanost o prirodi, pokazuje kao um; činilac koji u apriornom vidu posjeduje osnovne principe mišljenja. Na strani pojavne objektivnosti znanost o prirodi je moguća samo stoga jer se priroda ljudskim senzitivnim sposobnostima pokazuje kao pojava (fenomen). Pojam »um« (die Vernunft) ima u Kanta dvostruko značenje: jednom se pokazuje kao onaj činilac čovjekove spoznajne moći koji u sebi obuhvaća razum i osjetilnost, a drugi put kao »moć principa« koja je univerzalno i nužno sintetički usmjerena (za razliku od analitičkog razuma 'der Verstand' koji je »moć pravila«). Transcendentalno spoznajno postavljanje uma znači svijest o prirodi vlastitih moći spoznaje pa utoliko zasni-va i prvi oblik samosvijesti. Ova aktivnost uma se odvija u dvostrukom smislu: 1. aktivnošću sintetičke uobrazilje, 2. u isto vrijeme aktivnošću primjećivanja principa uma u samoj sintetičkoj uobrazilji. Transcedentalno postavljanje uma znači dakle; — mogućnost promatranja aktivnosti uma pomoću spoznajnih moći tog istog uma.

Mirko Jakić: KANT'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF THE CONCEPT
OF SCIENCE IN CONTEMPORARY PHILOSOPHY

S u m m a r y

This article deals with Emmanuel Kant's original contribution to the formation of the concept of science in philosophy. As this philosopher appears in a period of strong disagreement between rationalistic speculative philosophy on one side and the empirical tradition on the other, this philosophy represents an important attempt to create an original philosophical system having taken over the most successful items (in methodological-pragmatistical as well as in systematic-theoretical sense) from both of these two philosophical trends. By effectual program, using the results and theories of influential scientific paradigms of that period, he figures as science philosopher contributing essentially to the formation of the concept of science in philosophy. This article is a part of greater whole; in this part the formation of the fundamental concept of science is pointed out through the concepts of: a priori perception, apprehension, quantity, substance, synthesis, analysis, concept, apperception, consciousness, self-consciousness, intellect.